

Adelgade 12

Sankt Annæ Kvarter, Garnisons Sogn, Sokkelund Herred,

Københavns Amt

KBM 4043

Stine Wozniak

Københavns Museum
Vesterbrogade 59
1620 København V
Telefon: +45 33 21 07 72
Fax: +45 33 25 07 72
E-mail: museum@kff.kk.dk
www.copenhagen.dk

© Københavns Museum 2014

Indhold

1	Resume	5
2	Undersøgelsens forhistorie	6
3	Administrative data	8
4	Øvrige data	9
5	Topografi, terræn og undergrund.....	10
6	Metode	12
7	Resultater	13
7.1	Arkæologiske kontekster	13
8	Sammenfatning.....	16
9	Referencer.....	17
9.1	Litteratur.....	17
10	Appendix.....	18
10.1	Liste over figurer	18
10.2	Liste over tabeller.....	18

Figur 1. Kort over København med udgravningen markeret med rød stjerne. Københavns Museum 2014.

1 Resume

I forbindelse med etablering af fjernvarme Adelgade 12 registreredes fundamenter samt kulturlag fra 17-1800-tals bebyggelse på grunden.

Perioder: nyere tid,

Anlæg: murværk, nedgravninger, kulturlag.

Nøgleord: byudvikling, Helsingørsgade.

Due to the establishing of district heating at Adelgade 12 the Museum of Copenhagen registered foundationwalls and culturelayers from the 18th and 19th Century.

Periods: 18-19th Century.

Features: foundationwalls, cuts, culturelayers.

Keywords: urbanization, Helsingørsgade.

2 Undersøgelsens forhistorie

Ved etablering af fjernvarme på matriklen Adelgade 12 foretog Københavns Museum en arkæologisk forundersøgelse, der påbegyndtes d.25. april 2014 og afsluttedes 5. maj 2014.

Området ligger indenfor Københavns volde på et areal, der er udpeget som kulturarvsareal, hvilket indebærer, at der under jordarbejder må forventes at påtræffe omfangsrige og væsentlige spor efter hovedstadens tidligste bebyggelse samt øvrige tilsvarende aktiviteter.

Tidligere gravninger på grunden og i nærområdet bekræfter det store arkæologiske potentiale.

To tidligere gravninger på nærværende matrikel i henholdsvis 2005 og 2013 (KBM3114 & KBM3974), der har resulteret i et solidt kendskab til grundens historie, og giver således et godt indblik i de forventede arkæologiske forekomster. Registrering af middelalderlige vejlag, repræsenterende vejen, der førte fra byen mod Helsingør, kaldet Helsingørsvejen (senere Helsingørsgade), mure og kældre fra de saneringsmodne smalle huse med dybe baggårde fyldt med bag- og sidehuse, skure og lokummer og ikke mindst aktiviteter tilknyttet forskellige erhverv tilbage til 1700-tallet, der endeligt blev nedrevet i 1940'ernes krigsår er blandt de forventede fremkomster.

Udover ovenstående gravninger er der yderligere i nærområdet gjort nedenstående arkæologiske iagttagelser.

Sb. Nr	KBM nr.	Beskrivelse	Adresse	År
020306-183	2053	Udgravning af dele af den efterreformatoriske befæstning, samt bygning og vandledning fra samme periode.	Gothersgade 26	
020306-322	3114	Registrering af vejlag fra middelalderen og senere samt efterreformatorisk bygning.	Helsingørsgade	2005
020306-417	3685	Ved fjernvarmearbejder i Adelgade blev der registreret kulturlag fra efterreformatorisk tid.	Adelgade	
020306-422	3725	Ved omfattende fjernvarmearbejder på Borgergade blev der registreret kulturlag fra middelalderen og efterreformatorisk tid samt bygningslevn fra	Borgergade 13-17A & 14-20	

		efterreformatorisk tid.		
020306-444	3810	Ved fjernvarmearbejde langs elværk-grundens østlige afgrænsning blev der registreret fundament fra tidligere bebyggelse i området, givetvis fra 1600-tallet.	Borgergade	
020306-479	3882	Ved fjernvarmearbejder på Kronprinsesse og i baggårdene mod Adelgade blev der registreret levn fra den tidligere, efterreformatoriske periode samt opfyld i den sløjfede voldgrav.	Kronprinsessegade	
020306-526	3979	Forundersøgelse på grunden afslørede, at de øverste 50 cm er kraftigt forstyrrede, derunder begynder fundamenterne fra den tidligere bebyggelse samt aflejrede kulturlag at komme.	Borgergade 9-11	
Uden j.nr.		Registrering af 4 kvadratiske træbrønde, ca. 1,2 meter i diameter.	Adelgade 80-90 (det nuværende Adelgade 48 og kryds med Sølvgade).	1959
Uden j.nr.		Ved gravearbejder på grunden blev affald fra et pottemagerværksted registreret. Efterretning om pottemagerovne. Dateret til 1670'erne.	Adelgade 21 (det nuværende Adelgade 7-11).	1965
Uden j.nr.		Registrering af murdekoration på bindingsværksmur afdækket i forbindelse med nedrivning af ejendom.	Adelgade 4	1985

Tabel 1. Tidligere arkæologiske udgravninger i området.

3 Administrative data

Bygherre på projektet var Hofor Varme, der ligeledes, som bygherre bekostede undersøgelserne jf. Museumslovens § 26 stk. 2, 1. pkt. om arkæologiske undersøgelser i forbindelse med bygge- og anlægsarbejder.

Entreprenør på projektet var NCC.

Beretningen og kommunikation med Hofor, Kulturstyrelsen og andre involverede parter forbundet med undersøgelsen er at finde i museets sags- og dokumenthåndteringssystem eDoc.

Beretningen ligger endvidere på museets arkivdrev. Originaldokumentation opbevares hos Københavns Museum under journalnummer "KBM4043 Adelgade 12" og internt sagsnummer 3112.

En elektronisk kopi af beretningen sendes til Kulturstyrelsen og en fysisk kopi til bygherre.

4 Øvrige data

Det arkæologiske arbejde påbegyndtes d.28. april 2014 og afsluttedes d.5. maj s.å.

Feltarbejdet blev varetaget af Københavns Museum ved daglig leder og beretningsansvarlig arkæolog Stine Wozniak delvist afløst af arkæolog Karen Green Therkelsen, der ligeledes var ansvarlig for opmåling. Den indledende sagsbehandling blev udført af museumsinspektør Niels Grumløse, og udgravningsansvarlig var museumsinspektør Hoda El-Shaunoby.

5 Topografi, terræn og undergrund

Udgravningen var placeret på den nordlige del af matriklen Adelgade 12. Tværs henover grunden løb tidligere Helsingørsgade. Helsingørsgade er et levn af den middelalderlige rute mellem København og Helsingør. Vejen har givetvis fungeret som forbindelsesrute mellem de to byer gennem hele middelalderen og dele af renæssancen. Ville man under Christian d. 4. i 1590'erne køre langs kysten fra København til Helsingør, kunne man forlade byen ad Østerport, også kaldet Røde Port, for enden af Østergade og forsætte mod venstre over det, der senere skulle blive til Kongens Nytorv. Turen gik videre nordover ad en landevej, "Helsingørsvejen", mellem voldgraven og nogle haveparceller, som lå på relativ tør grund ud til Øresund. Herfra fortsatte vejen over en dæmning mellem den delvist tilgroede Sortedams Sø og Øresund, omtrent hvor Østerbrogade i dag ligger. Udsynet langs vejen var præget af strandenge og skov, indtil man på flere miles afstand fik Frederik den 2.'s Kronborg i sigte (*H. Langberg 1992 s.37*).

Det er først omkring 1500-tallet, at området uden for det middelalderlige København, mellem de middelalderlige volde og det som senere skulle blive til Kastellet, blev bebygget. Indtil da har det ligget hen som mark- og engarealer, med små haveparceller og enkelte småhuse. Indtil kastelets opførelse blev påbegyndt, blev kreaturer ført ind og ud af byen ad Østerport og drevet langs Helsingørsvejen ud til Fælleden, omtrent hvor Fælledparken i dag ligger. Under Kastelets opførelse var færdslen ad Helsingørsvejen begrænset idet Østerport var lukket. Først i 1676 blev porten genåbnet.

Christian den 4.'s vision for København var at udvide byens areal og gøre den til en moderne og driftig handelsby. Et af hans forbilleder var Amsterdam, der var opdelt i store grundstykker og bebygget med rige købmandsgårde. Kongen gennemførte en fuldstændig omlægning af forsvarsanlæggene, idet de ældre anlæg blev sløjfet, og nye volde med fremskudte bastioner og voldgrave blev anlagt. I 1606 opkøbte han alle haver og grunde mellem den daværende Østervold (sløjfet i 1640) og kysten.

I begyndelsen af 1600-tallet var kvarteret mellem Østerport og Sankt Annæ Skanse, det som senere skulle blive til Kastellet, præget af bedsteborgeres og enkelte adeliges landsteder. Der lå blegepladser, teglgård og svovlplads, haver og marker. Området udenfor Østerport, det senere Kongens Nytorv, fungerede som markedsplads for købmændene fra Halland og Skåne, der lagde til her med deres skibe og falbød deres varer på pladsen. I folkemunde døbt pladsen hurtigt Hallandsåsen bl.a. efter købmændenes oprindelse. Pladsen henlå i årtier i et slemt byggerod og benyttedes som endestation for meget af byens affald.

Kongens opkøb af områderne uden for de middelalderlige volde var en begyndelse til gennemførelsen af visionen om en handelsby der ikke lå tilbage for Europas største. De første planer over "Ny-København", fra 1625-27, viser en fordobling af byens areal med et radiært gadenet

strålende, ud fra en stor, ottekantet plads, beskyttet af den nye Østervold. Gaderne skulle nå ud til bastionerne og forbindes med hovedstrøgene i den middelalderlige by. Planen blev imidlertid opgivet i 1640'erne under Frederik d. 3., men da var Nyboder (1630) allerede bygget og strækningen af Helsingørsgade mellem Adelgade og Borberggade husede bedsteborgerskabets landsteder. De skrå gadeforløb, der kan genfindes i kvarteret i dag, er Gammelvagt ved Nyboder samt et lille skråt gavlforløb i Borberggade 7, som angiver Helsingørsgades sydvestlige facadelinie. Gaden har forbundet Borberggade og Adelgade, indtil den faldt for 1940'ernes saneringsplaner.

I 1649, under Frederik d. 3., blev der lavet en helt ny plan for kvarteret med strenge krav til lige gader, der krydsede hinanden i rette vinkler. Manden bag planen var Axel Urup, der senere blev udnævnt til rigssingeniør. Den centrale plads i Urups byplan skulle være Kongens Nytorv, hvilket forbandt den middelalderlige by med Ny-København. Planen skulle opfyldes bl.a. ved hjælp af ekspropriationer mod erstatning af allerede afsatte og i nogle tilfælde allerede bebyggede grunde.

Det korte skrå forløb af Helsingørsgade der lå mellem Borberggade og Adelgade, blev bevaret takket være et kongeligt beskærmelsesbrev af den 7. oktober 1659. Brevet var udstedt til tyskeren Peter Bülche, der i 1638 blev Christian den 4. og senere Frederik den 3.'s livlæge. Bülche erhvervede den sydøstligste, meget store parcel på hjørnet af Borberggade og Helsingørsgade i midten af 1600-tallet.

I 1676 overførtes hele Ny-København, eller "Sankt Annæ kvarter", som det nu hed fra den udenbys til den indenbys jordebog og blev dermed en del af byen. Området omkring Helsingørsgade gik fra at huse bedsteborgernes landsteder til at blive et decideret bykvarter med alt det, der hørte med til en sådan betegnelse - bl.a. en mere broget beboerskare. Gaderne i det nye kvarter fik imidlertid navne efter Adelen, Borgere, Konger, Klerke, Dronninger, Prinser og Prinsesser. Kvarteret blev bebygget i en blanding af boder, huse, gårde og købmandsgårde eller brændevinsgårde. Alene i Adelgade lå der i 1728 ikke færre end 17 af slagsen.

De fine huse var placeret ud til hovedstrøgene, mens baggaderne var præget af lave småhuse af bindingsværk, der husede fattigfolk med mange børn. Husene var i starten bygget som enfamilieshuse, med stenkælder og blot et par etager høje. Ofte var der erhverv i stueetagen, mens familien boede på første salen. Boderne var typisk lejeboliger i én, højst to etager, uden kælder.

6 Metode

Det arkæologiske arbejde udførtes som forundersøgelse, hvilket vil sige, at museet i tæt dialog med gravemandskabet på pladsen, fulgte og overvågede gravearbejdet, og løbende registrerede arkæologiske levn og synlig stratigrafi.

Der udgravedes i alt 80 m³ i et tracé, der udløb fra den allerede eksisterende skakt til skellet i østlig retning og herfra langs skellet mod syd. Traceet berørte i den forbindelse et mindre stykke af arealet fra udgravningen i 2013 (KBM3974).

Alle arkæologiske anlæg og startigrafier registreredes løbende med GPS, fotograferedes og blev beskrevet.

Der fremkom ingen arkæologiske fund til hjemtagning.

Figur 2. Gravning langs matrikelskellet. Foto: Københavns Museum 2014.

7 Resultater

7.1 Arkæologiske kontekster

7.1.1 Fundamentsrester

Der fremkom i alt dele fra 4 stenkonstruktioner alle murværk i tegl, heraf et enkelt på fundamentssten. De 3 murforløb (5004, 5010, 5035) var alle NV-SØ-orienteret, og flugter dermed med den tidligere omtalte Helsingørgade omtrent 15 meter nordøst herfor. Murforløbene lå vinkelret på en tidligere udgravet murforløb (5519, KBM3974, 2013) og udgør formentlig den bagerste del af den tidligere bygning på matriklen 318, hvis facade og sidemure blev afdækket under udgravningen i 2013 (KBM3974, 2013).

Figur 3. Figuren viser matriklen 318 (nordvest) og matrikel 319 (sydligst) markeret med blåt fra udgravningen 2013 (KBM3974) og nærværende udgravning markeret med rødt. Bygningens bagmur ses i 90 grader vinkel på sidemurene registreret i 2013. Københavns Museum 2014.

Bygningen består af flere faser og er ombygget og udvidet ad flere omgange. Således har den tidligste bygning på matriklen formentlig dækket både matrikel 318 og 319, men er i 1700-tallet delt i to matrikler, og en enkel smal bygning er derefter opført på matriklen 318.

Figur 4. Murværkerne 5004, 5010, 5053. Københavns Museum 2014.

Ved gravningen i 2013 registreredes den formodede mur mod baggården (4957, KBM3974), men vinklen er skæv i fht bygningens øvrige orientering. Til matriklen blev derudover ved gravningen i 2013 afdækket ildsted, nedrivningslag og brolægning i baggård. Meget taler for at det er den egentlige bagmur, der er fremkommet ved nærværende gravning. I så fald må brolægningen fra gravningen i 2013 tolkes som værende gulv i bygningen. Hører murværket 5004, 5010 til frontbygningen vil denne i så fald have haft en dybde på godt 15 meter, hvilket på ingen måde er usandsynligt, men kræver nærmere undersøgelse for endeligt at konkludere, men tegl og mørtel fra murværk 5004 er af samme karakter som den tidligere udgravede sidemur; gul flensborgtegl og hård, grå mørtel.

Murværket repræsenterer forskellige faser fra perioden 17-1800-tallet.

Murværket 5035 flugter ligeledes med Helsingørsgade og de øvrige omtalte murværk, men er løst og "rodet" bygget op. Murværket kan være ødelagt under nedrivning eller været opført som midlertidig løsning.

Delen af murværk i feltets vestligste del er kun en lille del af et vestliggende fundament, men kan ikke nærmere præciseres.

7.1.2 Trækonstruktioner

Der fremkom en NØ-SV-liggende planke (100002) i en længde af 2,34 m under tidligere registreret murforløb (KBM3974), men ikke flugtende

hermed. I forbindelse med planken fremkom en lodretstående stolpe (100005). Ingen af konteksterne havde umiddelbart relation til det fremkomne murværk, men kan repræsentere en mindre bygning, der må formodes at høre til en tidligere fase af udnyttelse på matriklen (se nedenfor).

7.1.3 Nedgravninger og øvrige lag

Der registreredes 2 nedgravninger i feltets sydligste del (100009, 100011). Begge var gravet gennem undergrund og tolkedes i felten som værende nedgravninger til stolper.

Udover fylden i ovenstående nedgravninger (100006, 100012) registreredes 2 fyldskifter placeret henholdsvis vest og øst for planken (100002), hvoraf fyldet øst herfor var af mere hummøs karakter, mens fyldet vest for planken var leret med plamager af uomsat organisk materiale, og dermed havde karakter af møddingslag. Lagene kan i forbindelse med ovenstående trækonstruktion afspejle en mindre træbygning henholdsvis indenfor og udenfor, der efter alt at dømme har ligget på matriklen i tidlig 1700-tallet.

8 Sammenfatning

Forundersøgelsen lå i umiddelbar forlængelse af udgravningen fra 2013 (KBM3974) og dermed på et i forvejen grundigt undersøgt areal.

Resultaterne fra undersøgelsen kan umiddelbart relateres til den tidligere arkæologiske udgravning. Således er der føjet ny viden til en af matriklerne belyst ved den tidligere udgravning (matrikel 318), der med stor sandsynlighed har strakt sig længere ind på grunden end hidtil antaget, og har fået en yderligere formodet tilbygning tilknyttet matriklens tidlige fase.

Undersøgelsen bidrager til yderligere belysning af kvarterets udvikling fra roligt mondænt kvarter præget af landlige ejendomme med store haver udenfor voldene til et tæt bebygget kvarter indenfor volden.

Fremtidige undersøgelser vil øge muligheden for at etablere en sammenhængende stratigrafi over områdets udvikling fra middelalder til nyere tid..

9 Referencer

9.1 Litteratur

Langberg, Harald: 1992. *Historiske Meddelelser om København*. "Bulshes gård, som mønten nu er. Københavns Mønt 1672 - 1749".

Ramsing, H. U.: *Københavns Historie og Topografi I-III*.

Rosenkjær, H. N. "Fra det underjordiske København. Geologiske og historiske undersøgelser". København. Det Schønbergske Forlag. 1906.

10 Appendix

10.1 Liste over figurer

Figur 1. Kort over København med udgravningen markeret med rød stjerne.....	2
Figur 2. Gravning langs matrikelskellet	12
Figur 3. Oversigt over matrikel 318	13
Figur 4. Murværkerne.....	14

10.2 Liste over tabeller

Tabel 1. Tidligere arkæologiske udgravninger.....	6
---	---